

УДК 355.4 (09)

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-МЕДИЧНОГО УЧИЛИЩА (1939-1958 рр.)

О. В. Нікітюк, підполковник, заступник начальника кафедри оперативно-тактичної підготовки Української військово-медичної академії

Резюме. В статті розглядається історія створення та діяльність Київського військово-медичного училища, підготовка військово-медичних кадрів (військових фельдшерів та санітарних інструкторів) для збройних сил.

Ключові слова: військово-медичне училище, військовий фельдшер, кадрові офіцери військово-медичної служби, санітарний інструктор.

29 листопада 2009 року виповнюється сімдесят років з дня створення Київського військово-медичного училища, яке здійснювало підготовку військових фельдшерів, а у роки Великої Вітчизняної війни також і санітарних інструкторів.

За майже двадцятилітню історію свого існування училище зробило вагомий внесок у забезпечення кваліфікованими кадрами військово-медичної служби збройних сил держави.

Метою статті є висвітлення історії створення та діяльності Київського військово-медичного училища, його значення в системі підготовки військово-медичних кадрів середньої ланки.

Після окупації гітлерівською Німеччиною більшості країн Західної Європи та наближенні агресора до кордонів СРСР керівництвом Радянського Союзу, було проведено заходи по зміцненню військової могутності держави та збільшенню чисельності спеціалістів різних родів військ. Для вирішення цього завдання було передбачено збільшення кількості слухачів у вищих та курсантів у середніх військово-навчальних закладах, а також створення нових вищих та середніх військово-навчальних закладів. Одним з таких закладів, створених згідно з Наказом Народного Комісара оборони СРСР від 29 листопада 1939 року №0483, було Київське військово-медичне училище (КВМУ), яке мало готувати військових фельдшерів для армії. Слід відмітити, що на той час військово-

медичних училищ, які готували таких фахівців для збройних сил на території Радянського Союзу було лише два: Ленінградське і Харківське [1]. Цим же наказом начальником училища було призначено військового лікаря першого рангу Гаврося Павла Ілліча (фото 1), який обіймав посаду начальника відділу кадрів військово-медичного управління Київського військового округу. Місцем дислокації училища було визначено військове містечко на хуторі «Грушки», окраїна м. Києва. На цій території розташовувався танковий полк, який у вересні 1939 року було переведено на постійне місце дислокації на Західну Україну.

11 грудня 1939 року начальник Київського військово-медичного училища видав наказ № 1, в першому пункті якого зазначалось, що з 07 грудня 1939 року приступив до виконання обов'язків начальника училища та розпочав формування навчального закладу. Другим параграфом наказу до виконання обов'язків за посадами був допущений командний і викладацький склад, у кількості чотирьох чоловік, який першим прибув за приписами. Це старший військовий фельдшер Кармазін І.І. – помічник начальника стройового відділу, військовий лікар першого рангу Берко Т.В. – старший викладач, військовий лікар другого рангу Жебін Г.Т. – викладач та старший політрук Мещеряков Ф.Г. – викладач історії [2].

До середини грудня 1939 року до училища прибуло майже половина від штатної кількості

Фото 1. Гаврось Павло Ілліч

керівного та викладацького складу, начальників служб. Розпочала працювати приймальна комісія. На навчання до училища зараховувалися лише ті кандидати, які закінчили 1-2 курси навчання в медичному чи фармацевтичному інститутах або медичних училищах (технікумах), а також санітарні інструктори, що проходили строкову або понадстрокову службу у військах. Відбір таких кандидатів сприяв скороченню термінів навчання до двох років. В навчальних програмах значна увага приділялася вивченню військово-медичних та спеціальних дисциплін.

Робота по формуванню училища була вкрай тяжкою, адже сформувати навчальний заклад і розпочати навчальний процес згідно з наказом передбачалося до кінця грудня 1939 року. Начальник училища П.І.Гаврось, згадуючи той період, говорив: «По кілька діб, усі ми – командири та начальники, не виходили з училища. Кожен на своєму службовому місці намагався зробити усе максимально можливе, щоб до кінця грудня виконати наказ Народного Комісара оборони СРСР. По суті за два тижні потрібно було забезпечити курсантів речовим майном, харчуванням, створити матеріальну

базу для проведення навчального процесу, бойової, фізичної, політичної підготовки та проведення культурно-масових заходів» [3]. Також необхідно було відпрацювати навчальні програми, підготувати навчальні матеріали, виготовити схеми та муляжі, оформити наочні посібники, тому, що навчальної та спеціальної літератури було мало.

Четвертого січня 1940 року на плацу училища відбувся мітинг з нагоди сформування Київського військово-медичного училища та початку навчального процесу. Училище розпочало підготовку військових фельдшерів.

Військовий фельдшер – середній медичний працівник в армії. Він є помічником військового лікаря в проведенні лікувально-профілактичних, санітарно-гігієнічних та протиепідемічних заходів, а також в організації та проведенні військово-медичної підготовки та санітарної просвіти. В військових підрозділах (на кораблях), в яких по штату не передбачена посада лікаря, військовий фельдшер є єдиним організатором медичного забезпечення [4]. Згідно з урядовими постановами прийнятими у вересні 1935 року військові лікарі та фельдшери належали до керівного складу Червоної армії [5].

Більш відповідальні обов'язки покладалися на військового фельдшера у воєнний час. Він був зобов'язаний знати обстановку, яка складалася в ході бойових дій, мати відомості про поранених та хворих, які підлягають виносу (вивозу), організувати розшук поранених та хворих і надавати їм першу медичну допомогу, забезпечувати їх евакуацію, керувати роботою санітарних інструкторів, особовим складом медичного пункту та брати участь у наданні долікарської допомоги пораненим та хворим; здійснювати санітарний нагляд за якістю харчування особового складу, а також за станом джерел водопостачання в районі дій підрозділів та забезпечення водою особового складу, організувати і проводити медичну розвідку в районі розташування та бойових дій, проводити протиепідемічні заходи, підтримувати зв'язок з санітарними інструкторами та начальником медичного пункту [6].

Військово-медичного фахівця, який відповідає таким вимогам та може організувати медичне забезпечення розпочало готувати Київське військово-медичне училище.

23 лютого 1940 року в день Робітничо-селянської Червоної Армії та Військово-морського флоту курсанти училища склали Військову присягу [7].

Навчально-практичними базами для курсантів училища були окружний військовий госпіталь, обласна клінічна лікарня, а також відділення клінічних лікарень міста. Військове містечко, хутір «Грушки», в якому розташовувалось Київське військово-медичне училище, на той час було далекою окраїною м. Києва. Багато часу витрачалось на переходи від училища до клінічних баз. Транспортними засобами для перевезення курсантів училище не було забезпечене. Весною 1940 року, командування училища вирішило питання про переведення училища ближче до клінічних баз на територію військового містечка за адресою вулиця Мельникова, 81. Таке переміщення училища дозволило скоротити час дороги до клінічних баз та нормалізувати навчальний процес. Однак, командуванню училища було

поставлене завдання: дворічний термін навчання пройти за один рік і чотири місяці, без скорочення визначеного навчального часу передбаченого навчальним планом. Заняття проводились щоденно по 12-14 годин, крім неділі.

Першого травня 1940 року училище брало участь в параді з нагоди святкування Дня трудящих. Штабом Київського військового округу парадні колони КВМУ були визнані кращими серед військово-навчальних закладів Київського гарнізону.

Тяжкий перший рік навчання закінчувався табірним збором (травень-серпень 1940 року). Під час збору проводились заняття з військово-польової підготовки, відпрацьовувались дії за тривоги, здійснювались нічні походи, а в кінці серпня в якості загальновійськової частини особовий склад училища брав участь у навчаннях та маневрах військ округу.

3 першого вересня 1940 року розпочався другий рік навчання. Більшу частину занять курсанти проводили в полях, лісах, нічних походах, вивчаючи загальновійськову та санітарну тактику, топографію, зв'язок, інженерну та вогневу підготовку. Велике значення приділялось і стройовій підготовці.

27 квітня 1941 року в училищі відбувся перший випуск чисельністю 400 чоловік. Випускникам було присвоєно військове звання «військовий фельдшер» та видані свідоцтва встановлені Наркоматом оборони СРСР. Слід зазначити, що в свідоцтві вказувався розряд, який присвоювався Державною екзаменаційною комісією. Перший розряд був присвоєний випускникам, які мали усі відмінні оцінки, другий – тим, хто мав добрі та відмінні оцінки, випускникам, які мали хоча б одну задовільну оцінку присвоювався лише третій розряд [8].

За наказом начальника Київського військового гарнізону випускники училища після проведення випуску були затримані в училищі, для того, щоб взяти участь в Першотравневому параді 1941 року. Колонна Київського ВМУ відкривала військовий парад, така честь випала їм за найкращий стройовий

вишкіл серед військових частин і навчальних закладів Київського гарнізону.

4 травня 1941 року усі випускники училища були відправлені згідно з розподілом до військових частин та госпіталів.

З початком Великої Вітчизняної війни усі військові частини та військові навчальні заклади Київського гарнізону були переведені у стан повної бойової готовності. З наближенням фронту до м. Києва, курсанти училища залучалися командуванням Київського гарнізону до виконання робіт з будівництва оборонних споруд на підступах до міста. На початку липня 1941 року, згідно з рішенням Військової ради Київського військового округу, четвертий батальйон курсантів КВМУ було переформовано в стрілковий батальйон у складі: трьох стрілкових рот, однієї кулеметної роти та гранатометного взводу. 11 липня, коли німецькі війська підійшли майже впритул до міської смуги Києва, батальйону було поставлено завдання висунутись на південну окраїну населеного пункту Святошино, обладнати оборонні позиції по напрямку Житомирського шосе та 12 липня 1941 року бути в готових до відбиття наступаючих військ противника. Поставлене завдання було виконано повністю і своєчасно. На цій ділянці батальйон знаходився до 16 липня 1941 року і був знятий з оборонного рубежу за наказом начальника училища в зв'язку з евакуацією навчального закладу в м. Свердловськ. За період перебування в обороні батальйон тричі змінював позиції, кожен раз облаштовуючи нові. Підрозділи батальйону неодноразово зазнавали бомбардувань та обстрілів авіації противника, під час яких п'ятнадцять курсантів та офіцерів отримали поранення. У складних умовах курсанти добре проявили свою фахову підготовку, вони надавали допомогу не лише пораненим свого батальйону, а й організували надання медичної допомоги та евакуацію поранених сусіднього батальйону курсантів Київського радіотехнічного училища та пораненим із числа цивільного населення. По прибутті до нового (тимчасового) місця дислокації та облаштування там, був виданий

наказ начальника училища від 17 серпня 1941 року, в якому проведено аналіз та дана оцінка бойовим діям четвертого батальйону курсантів за період перебування на оборонному рубежі м. Києва з 12 по 16 липня 1941 року. Вісімнадцять курсантів було нагороджено цінними подарунками, командира батальйону капітана Біненбойма А.В., політруків Ткалича А.К. та Євдокимова А.І., командира кулеметної роти лейтенанта Пономарчука В.П. та курсанта Маричева М. подано для нагородження вищим командуванням, а усьому особовому складу батальйону оголошено подяку.

10 липня 1941 року, перед евакуацією училища, було проведено другий (достроковий) випуск двох батальйонів військових фельдшерів (близько 1200 осіб), які відразу ж були направлені у розпорядження Військово-медичних відділів фронтів з подальшим направленням за призначенням на фронт. Випускників відправляли великими командами. Відправка команд у північному та південному напрямках з м. Києва залізничним транспортом на той час була неможливою, тому командуванням було прийнято рішення на відправку команд пароплавами по Дніпру до м. Кременчука, а звідти – залізницею. Під час пересування Дніпром на пароплавах відбувся трагічний випадок. Пароплави були обстріляні німецькими бомбардувальниками, один з них, більшість пасажирів якого були випускники КВМУ, затонув разом із пасажирами.

Евакуація училища до м. Свердловська проводилась частинами з 11 до 18 липня 1941 року. Для розташування військово-медичного навчального закладу в евакуації були виділені приміщення Свердловського лісотехнічного інституту. Передислокація та розташування училища завершилися 27 липня 1941 року. З цього часу училище було перепідпорядковане штабу Уральського військового округу і перейменовано в Свердловське військово-медичне училище. Прийняте рішення викликало обурення у командного та викладацького складу училища, які були засновниками формування училища в Києві. Вони вважали, що коріння навчального закладу

залишилось в Україні і вірили в обов'язкове повернення його на рідну землю. За клопотанням командування училища попередню назву – Київське військово-медичне училище, навчальному закладу було повернуто 18 вересня 1941 року. З першого дня перебування у Свердловську училище перейшло на господарсько-побутове самообслуговування та матеріально-продовольче самозабезпечення. З часом була створена достатня матеріальна база, яка забезпечувала весь комплекс спеціальної, навчально-бойової та військово-спортивної підготовки курсантів.

У тяжких умовах евакуації, КВМУ здійснювало підготовку військових фельдшерів.

Терміни навчання було скорочено до одного року, але і ці терміни були зменшені, оскільки фронту потрібні були військові фельдшери. Навчальні заняття, за виключенням неділі, проводились щоденно по 14-16 годин.

Крім основного контингенту курсантів, в училищі у 1943-1944 роках була організована школа підготовки санінструкторів з двох-трьох місячним терміном навчання. До школи зараховувались солдати і сержанти, які служили у військах на посадах санітарів та проходили в госпіталях і лікарнях Уральського військового округу курс лікування після отримання на фронті поранень та контузій і визнаних військово-лікарською комісією придатними до військової служби.

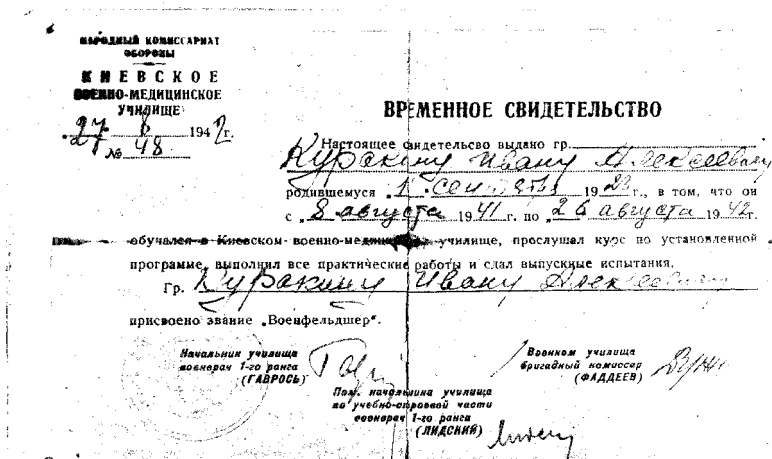
Фото 2. Під час практичних занять по наданню першої допомоги (фото з архіву музею Київського медичного коледжу №2 ім. П.І. Гаврося)

У листопаді 1942 року, за наказом Головного військово-санітарного управління Червоної армії, був створений «Дівочий батальйон». Усі курсанти «Дівочого батальйону» були добровольцями, які хотіли як найшвидше отримати медичні знання та відправитись на фронт. На початку листопада 1943 року відбувся перший і єдиний випуск дівчат-курсантів, які отримали військові звання молодшого лейтенанта медичної служби та були направлені до військово-польових госпіталів, евакопунктів, військових частин та підрозділів медичної служби на різні фронти [9].

Слід відмітити, що до середини 1943 року випускникам КВМУ, які мали загальну середню та початкову медичну освіту присвоювалось військове звання «військовий фельдшер», а з другої половини 1943 року, коли були введені нові військові звання – «лейтенант медичної служби», випускникам, які не мали повної середньої загальної освіти та початкової медичної освіти (санінструктор, санітар, молодша медична сестра) присвоювалось військове звання «молодший військовий фельдшер», а з другої половини 1943 року «молодший лейтенант медичної служби». Усім

випускникам КВМУ в роки війни видавалось тимчасове свідоцтво про отриману спеціальну освіту та військове звання. Ксерокопія

тимчасового свідоцтва №48 виданого випускнику училища Куракіну І.О. 27 серпня 1942 року зображена на рис.1.

Рис.1. Тимчасове свідоцтво №48 видане випускнику Київського військово-медичного училища Куракіну І.О. 27 серпня 1942 року про присвоєння звання «Військовий фельдшер»

Під час перебування у Свердловську курсанти та офіцери училища постійно залучалися до виконання вантажно-розвантажувальних робіт на залізничних станціях. Для потреб фронту вони відвантажували військове майно та боеприпаси, а розвантажували військово-санітарні ешелони, що прибували з фронту з пораненими та хворими воїнами, розміщували їх в місцевих госпіталях і лікарнях, несли чергування у медичних закладах та надавали допомогу в лікуванні.

До Києва училище повернулося у грудні 1944 року і розташувалося у військовому містечку на вулиці Мельникова, 81. Курсанти та офіцери залучалися до проведення робіт по відновленню навчально-матеріальної бази навчального закладу та житлових приміщень. Навчальний процес в училищі не зупинявся, усі розуміли: фронту потрібні військово-медичні кадри.

У травні 1945 року Київським ВМУ було проведено останній випуск військових фельдшерів за умовами воєнного часу. За роки війни училищем було підготовлено біля семи тисяч військових фельдшерів, багато з них загинули виконуючи свій професійний військовий обов'язок. Усі випускники училища,

учасники війни, нагороджені орденами і медалями, а двоє з них – Жуков П.С. та Копитенков М.А., отримали звання Героя Радянського Союзу [10].

За вказівкою Управління бойової підготовки Штабу Київського військового округу з травня 1945 року училище перейшло на трьохрічний термін навчання. До навчальних планів були введені нові дисципліни (історія військової медицини, військова тактика), розширена тематика та збільшено обсяг навчального часу спеціальних медичних навчальних дисциплін (організація і тактика медичної служби, санітарно-хімічний захист, військово-польова хірургія, військова гігієна та епідеміологія та ін.), а також допоміжних предметів (військово-польова інженерна справа, військова топографія, засоби військово-польового телефонного та радіозв'язку).

У 1947 році після закриття Харківського військово-медичного училища, до Київського ВМУ у повному складі було переведено фармацевтичне відділення. Керівником відділення був підполковник медичної служби Струцовський І.Л. Відділення привезло з собою спеціальне обладнання, прилади, реактиви, лікарську сировину та інші засоби

необхідні для навчального процесу. У КВМУ розпочалась підготовка військових фармацевтів.

З весни 1945 р. до кінця 1948 року курсанти училища активно брали участь у відбудові м. Києва, будівництві нових об'єктів, серед них і корпусів Київської обласної клінічної лікарні. В 1948 році курсанти випускного курсу брали участь в ліквідації наслідків землетрусу в Ашхабаді. В 1952 році весь випуск військових фельдшерів перед розподілом місць подальшого проходження служби був направлений для ліквідації епідемії холери до республік Середньої Азії.

У період з 1945 по 1953 роки в училищі проводилась підготовка офіцерів медичної служби (військових фельдшерів) громадян Албанії, Греції, Польщі, Чехословаччини та Югославії [11].

У зв'язку зі створенням в Києві одного з найбільших училищ – Київського вищого інженерного радіотехнічного училища, яке планувалося розмістити на території військового містечка по вул. Мельникова, 81,

КВМУ було переведене в середині 1954 року у військове містечко на вул. Коноплянській (Куренівка). Навчальний корпус було обладнано в напівкруглому приміщенні Північної напівбашти Госпітального укріплення на вул. Госпітальній [12]. У цьому приміщенні до 1926 року розташовувалась Військово-фельдшерська школа [13]. У результаті такого переміщення училище було відірвано від клінічних та навчально-практичних баз, які розташовувались в центральній частині міста. Після виділення училищу двох автобусів, для доставки курсантів до місць занять та до училища ситуація з навчальним процесом трохи покращилась. Однак, командування училища вирішило питання про переведення навчального закладу ближче до клінічних навчально-лікувальних баз. В серпні 1955 року училище було переведено до військового містечка на вул. Московській, 22. На цій території воно розташовувалось до моменту переформування у Київське республіканське медичне училище.

Фото 3. На практичних заняттях по санітарно-хімічному захисту. 1956 р. (фото з архіву музею Київського медичного коледжу №2 ім. П.І. Гаврося)

У 1957 році після розформування Одеського військово-морського медичного училища курсанти випускного курсу для завершення навчання були переведені до КВМУ [14]. У травні та листопаді 1957 року курсанти училища в останнє брали участь у парадах військ Київського гарнізону. На фото 4 учасники параду, травень 1957 року.

У травні 1958 року КВМУ було розформовано, а на його базі було створено Київське республіканське медичне училище. За період існування, 1939-1958 роки, Київське військово-медичне училище підготувало близько 16 тисяч військових фельдшерів та фармацевтів. Серед випускників Київського військово-медичного училища п'ять Героїв Радянського Союзу (Богомолів С.О., Дискін Є.А., Жуков П.С., Копитенков М.А., Ременної Ф.М.), два Герої Соціалістичної праці (Жидель Г.Я. та Басов М.Г. – двічі), один генерал-лейтенант (Васін В.І.) та шість генерал-майорів медичної служби (Борисов В.Г., Зозуля Є.В., Дискін Є.А., Лазарев П.Л., Маурцев Б.О., Хата З.І.), близько півтисячі офіцерів медичної служби старшого офіцерського складу, більше сотні докторів та кандидатів наук.

Традиції училища продовжило Київське республіканське медичне училище, в подальшому – Київське медичне училище №2,

а з 2001 року – Київський медичний коледж №2 [15]. Після розформування КВМУ більшість його викладачів, які були військовими, звільнилися з лав армії і продовжили працювати в Київському республіканському медичному училищі. Завданням цивільного медичного навчального закладу була підготовка фельдшерів і фармацевтів (тільки юнаків) для військово-медичної служби Збройних сил СРСР. Лише з середини 60-х років училищу було дозволено проводити набір 2-3 груп дівчат.

До 30-ти річчя з дня створення КВМУ у Київському медичному училищі №2, яке з 1961 року розташовується на вул. академіка А.І. Білецького (раніше Городнянській) було створено експозицію про історію училища. Пізніше, зі збільшенням кількості матеріалів експозиція переросла в кімнату історії училища. 24 травня 1988 року Директором училища Орловим М.С. було затверджено проект музею «Історії, бойової та трудової діяльності КВМУ-КМУ №2». Розпочату у 1988 році роботу вдалося завершити лише у 1995 році, музей отримав назву Музей історії Київського медичного училища №2, зі зміною назви училища на коледж змінилась і назва музею.

Щорічно випускники КВМУ, яких з кожним роком залишається все менше і менше

Фото 4. Курсанти КВМУ учасники параду військ Київського гарнізону, травень 1957 р.

в останню суботу вересня збираються в навчальному закладі. Цю добру традицію підтримують і випускники Київського медичного училища – правонаступника КВМУ. Першим і обов'язковим заходом цих зустрічей є покладання квітів на могилу засновника КВМУ полковника медичної служби П.І. Гаврося та могили інших керівників, викладачів та співробітників училища.

Вшановуючи пам'ять першого начальника Київського військово-медичного училища та першого директора Київського республіканського медичного училища Павла Ілліча Гаврося за ініціативою випускників КВМУ, підтриманою Директором та працівниками медичного училища №2, було порушено клопотання перед Кабінетом Міністрів України про присвоєння Київському медичному училищу №2 імені П.І. Гаврося. До 60-ти річчя з дня створення училища Постановою Кабінету Міністрів України від 09 грудня 1999 року №2243 Київському медичному училищу №2 було присвоєно ім'я його засновника Павла Ілліча Гаврося [16].

Сьогодні в ЗС України та інших військових формуваннях є потреба та необхідність в таких фахівцях. Спеціальність військового фельдшера (помічника військового лікаря) передбачає виконання посадових обов'язків командира медичного взводу, начальника медичного пункту – начальника медичної служби окремого батальйону в Сухопутних військах. До сфери

його діяльності входить надання медичної допомоги військовослужбовцям та членам їх сімей, лікувально-профілактична робота, санітарно-епідеміологічний нагляд, медичне забезпечення, військово-медична підготовка, мобілізаційна та бойова підготовка підлеглого особового складу.

Висновки

Діяльність Київського військово-медичного училища в системі підготовки військово-медичних кадрів була дуже вагомим. Училище готувало військово-медичних фахівців середньої ланки – військових фельдшерів, а саме їм відводиться основна роль в організації та наданні долікарської допомоги пораненим та хворим в батальйоні. Особливе значення має діяльність училища у роки війни (1941-1945 рр.), адже крім військових фельдшерів воно здійснювало підготовку санітарних інструкторів, які були дуже потрібні фронту. Так своєчасним наданням першої медичної допомоги на полі бою вони врятували життя тисячам радянських воїнів. Саме у роки війни основну частину фельдшерів, начальників батальйонних медичних пунктів, складали випускники військово-фельдшерських училищ, яких в 1941 році було 21406, в 1942 р.— 30 640, в 1943 р. – 7376 осіб [1], серед них значна частина випускники Київського військово-медичного училища.

Пам'ять про училище та його випускників живе і буде жити в пам'яті багатьох поколінь.

За надану допомогу у підготовці статті висловлюю щире подяку випускнику училища 1951 року, полковнику медичної служби у відставці, Синцову Аркадію Єфимовичу – голові ветеранської організації КВМУ та Шостко Аллі Веніамінівні – базовому методисту коледжу, позаштатному директору музею історії Київського медичного коледжу №2 імені П.І.Гаврося.

Література

1. Смирнов Е.И. Война и военная медицина 1939-1945. 2-е изд. М. Медицина, 1979. – С.127.
2. Копія наказу начальника КВМУ від 11.12.1939 р. №1 // Музей історії Київського медичного коледжу №2 імені П.І.Гаврося.
3. Луценко А.П. Киевское медицинское училище №2 (Краткий исторический очерк) 1939-1999 гг. // Матеріали музею історії Київського медичного коледжу №2 імені П.І.Гаврося. – С.6
4. Большая медицинская энциклопедия. Под ред. Петровского Б.В. Изд.3. - М. «Советская энциклопедия». 1985. т.26. - С.244-245.
5. Бойчак М.П. «История Киевского военного госпиталя» кн.3 - К., 2007. - С. 614.
6. Энциклопедический словарь военной медицины. – М. «Советская энциклопедия». 1948. т.5. – С.638
7. Луценко А.П. Киевское медицинское училище №2 (Краткий исторический очерк) 1939-1999 гг. // Матеріали музею історії Київського медичного коледжу №2 імені П.І.Гаврося. – С.11.
8. Там же. С.15.
9. М.Фонова «Дівочий батальйон» // Газета «Вечірній Київ» №143 (9144) 21.06.1974. – С.3.
10. Герои Советского Союза: краткий биографический словарь в двух томах. Предс. ред. коллегии И.Н.Шкадов. Т.1. М. Воениздат. 1987. – С. 510, 724.
11. Луценко А.П. Киевское медицинское училище №2 (Краткий исторический очерк) 1939-1999 гг. // Матеріали музею історії Київського медичного коледжу №2 імені П.І.Гаврося. – С.29.
12. Бойчак М.П. «История Киевского военного госпиталя» кн.3 – К., 2007. – С. 152.
13. Бойчак М.П., Лякина Н.Р. «Военно-фельдшерская школа при Киевском военном госпитале 1838-1926 гг.» – К., 2004. – С.59
14. Копанев А.М. Записки старого военноморского врача. Израиль. Ришон ле-Цион. Изд. «ВК-200». – 2004. – С.36.
15. Розпорядження Київської міської державної адміністрації від 23 вересня 2001 року №2032 «Про створення Київського медичного коледжу імені П.І.Гаврося» // Музей історії Київського медичного коледжу №2 імені П.І.Гаврося
16. Постанова Кабінету Міністрів України від 09 грудня 1999 року №2243 «Про присвоєння Київському медичному училищу №2 імені П.І.Гаврося»
17. Смирнов Е.И. Война и военная медицина 1939-1945. 2-е изд. М. Медицина, 1979. – С.127.

Науковий рецензент доктор медичних наук, доцент Бадюк М.І.